

Η ΟΡΘΟΔΟΞΗ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΗ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ ΣΤΗΝ ΓΙΟΥΓΚΟΣΛΑΒΙΑ

ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΠΕΡΙΟΔΟ ΤΟΥ ΜΕΣΟΠΟΛΕΜΟΥ

(πορεία της διπλωματικής εργασίας)

Blagoje Rajković,

μεταπτυχιακός φοιτητής της Θεολογικής Σχολής του Α. Π. Θ.

blagojerajkovic@gmail.com

Η εκπαίδευση των προσώπων που πρόκειται να υπηρετήσουν τον εκκλησιαστικό οργανισμό από διαφορετικές θέσεις ως ιερούργοι, ποιμένες, κατηχητές, καθηγητές δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης ή σε οποιαδήποτε άλλη θέση αποτελεί μια από τις σημαντικότερες μέριμνες μιας τοπικής Ορθόδοξης Εκκλησίας. Οι απόφοιτοι των εκκλησιαστικών σχολών, αφού ολοκληρώσουν τις σπουδές τους αποκτούν καίριες θέσεις στην διοίκηση, την εκπαίδευση και σε άλλα πεδία της ζωής μιας οργανωμένης τοπικής Εκκλησίας και υπηρετούν με αφοσίωση το έργο του Θεού καθοδηγώντας τον πιστό λαό στον δρόμο προς την Βασιλεία των Ουρανών. Η παιδεία, την οποία αποκτούν στα εφηβικά τους χρόνια οι πιστοί, σφραγίζει όχι μόνο την μέλλουσα δράση τους, αλλά και την πορεία συνολικά της ζωής μιας Εκκλησίας μέσα στην οποία δραστηριοποιούνται. Ως εκ τούτου το θέμα αυτό αξίζει να μελετηθεί σε βάθος.

Στην έρευνά μας λάβαμε υπόψη τα θεολογικά εκπαιδευτικά ιδρύματα, τα οποία υπάγονταν στην αρμοδιότητα των εκκλησιαστικών αρχών του Σερβικού Πατριαρχείου, αν και χρηματοδοτούνταν και εποπτεύονταν από αρμόδια κρατικά όργανα, δίχως να συμπεριλαμβάνουμε τις Θεολογικές σχολές στο Βελιγράδι και στο Ζάγκρεμπ που υπήρξαν μέλη των τοπικών κρατικών Πανεπιστημίων.¹

Προσεγγίζοντας το θέμα μας, θα επιχειρήσουμε να το τοποθετήσουμε στο ιστορικό του πλαίσιο, λαμβάνοντας υπόψη τις χρονικές, γεωγραφικές, πολιτιστικές, ιδεολογικές και άλλες διαστάσεις του. Η λήξη του Α΄ Παγκόσμιου πολέμου, το 1918, έφερε μεγάλες αλλαγές σε ολόκληρη την Ευρώπη. Εξαφανίστηκαν από την ιστορική σκηνή τέσσερις ισχυρές αυτοκρατορίες, στα εδάφη των οποίων δημιουργήθηκαν νέα κράτη. Ένα από αυτά τα κράτη υπήρξε και το Βασίλειο των Σέρβων, Κροατών και Σλοβένων, που, το 1929, μετονομάστηκε σε Γιουγκοσλαβία (=Νοτιοσλαβία). Όμως, αν και ξεκίνησε η γιουγκοσλαβική αυτή σχέση ως μία ρομαντική σχέση εντούτοις κατέληξε ως ένας «βαρετός γάμος» των νοτιοσλαβικών εθνών, τα οποία δεν κατάφεραν να συμβιβαστούν πλήρως στο νεότευκτο ενιαίο κράτος. Η

---

¹ Στην Γιουγκοσλαβία κατά την περίοδο του Μεσοπολέμου υπήρχαν τα εξής ορθόδοξα εκπαιδευτικά ιδρύματα: μια μοναχική σχολή (βρισκόταν στην Μονή Rakonica κοντά στο Βελιγράδι μέχρι το 1932, όταν μετατοπίστηκε στην Μονή Visoki Dečani στο Κοσσυφοπέδιο), πέντε ιερατικές σχολές και δύο θεολογικές σχολές (στο Βελιγράδι και το Ζάγκρεμπ). Драшковић, Чедомир, «Црквене школе Српске Патријаршије», *Српска Православна Црква 1920-1970*, Βεοград: Свети Архијерејски Синод СРЦ, 1971, σ. 323-328. Прβл. Пузовић, Предраг, «Богословско образовање Срба», *Прилози за историју Српске Православне Цркве*, Βεοград: Православни богословски факултет, 2014, σ. 115-176.

διαδικασία της αναζήτησης δόκιμης λύσης κράτησε αρκετά χρόνια και διαφάνηκε σε πολλά πεδία της κοινωνικής ζωής, συμπεριλαμβανομένης και της παιδείας.²

Ένα πρώτο ζήτημα το οποίο απασχόλησε την εργασία μας είναι ο σκοπός ύπαρξης των εκκλησιαστικών σχολών και τα εκπονούμενα προγράμματά τους. Πριν από τον Α΄ Παγκόσμιο πόλεμο οι ορθόδοξοι χριστιανοί στα εδάφη αυτά υπάγονταν σε έξι διαφορετικές εκκλησιαστικές δικαιοδοσίες.³ Σε καθεμία υπήρχε τουλάχιστον ένα εκκλησιαστικό εκπαιδευτικό ίδρυμα, όμως τα ιδρύματα αυτά διέφεραν κατά πολύ μεταξύ τους ως προς την εκπαιδευτική βαθμίδα τους και συνεπώς ως προς τον σκοπό και το αναλυτικό τους πρόγραμμα. Πρόκειται για τις ιερατικές και τις μοναχικές σχολές⁴. Έπρεπε, λοιπόν, να συντονιστούν τα αναλυτικά προγράμματα των κατά τόπους μορφωτικών ιδρυμάτων, ώστε να δημιουργηθεί ένα ενιαίο σύστημα της εκκλησιαστικής εκπαίδευσης στο νέο Πατριαρχείο της Σερβίας, που ανακηρύχθηκε το 1920.

Οι ιερατικές σχολές (Bogoslovijs) υπήρξαν εκπαιδευτικά ιδρύματα, στόχος των οποίων ήταν η μόρφωση των νεαρών υποψηφίων που κυρίως ετοιμάζονταν για να δεχτούν το μυστήριο της ιεροσύνης. Με την οικονομική συμβολή του κράτους το οποίο ανέλαβε το καθήκον της χρηματοδότησης κατά το ακαδημαϊκό έτος 1921-1922 εγκαινιάστηκαν πέντε ιερατικές σχολές που λειτουργούσαν σύμφωνα με το ενιαίο αναλυτικό πρόγραμμα σπουδών. Βρίσκονταν στις ακόλουθες πόλεις: στο Sremski Karlovci, στο Σαράγιεβο, στην Πριζρένη, στο Cetinje και στο Bitolj (Μοναστήρι). Στις σχολές αυτές εγγράφονταν αγόρια ηλικίας 15-17 χρονών τα οποία είχαν τελειώσει τουλάχιστον το κατώτερο γυμνάσιο. Η φοίτηση διαρκούσε πέντε χρόνια και ολοκληρωνόταν με τις απολυτήριες εξετάσεις. Οι απόφοιτοι των ιερατικών σχολών είχαν την δυνατότητα να εισαχθούν στην τάξη του κλήρου ή να συνεχίσουν την μόρφωσή τους στα ανώτατα εκπαιδευτικά ιδρύματα της χώρας ή του εξωτερικού. Κατά την διάρκεια της φοίτησής τους, οι μαθητές παρακολουθούσαν συνολικά

---

² Στο νέο νοτιοσλαβικό κράτος οι ορθόδοξοι υπήκοοι δεν αποτελούσαν πλειοψηφία και λογικά η Ορθόδοξη Εκκλησία δεν μπορούσε να έχει την απόλυτη υποστήριξη του κράτους, την οποία απολάμβανε προηγουμένως στα βασίλεια της Σερβίας και του Μαυροβουνίου, όπου η Ορθοδοξία υπήρξε επίσημη θρησκεία και σημαντικός άξονας της κρατικής ιδεολογίας. Από την άλλη μεριά η κυβέρνηση επιδίωκε να εποπτεύει την λειτουργία όλων των θρησκευτικών εκπαιδευτικών ιδρυμάτων, ως εκ τούτου οι ορθόδοξες εκκλησιαστικές σχολές ξεκίνησαν την λειτουργία τους το 1921-1922, ως κρατικά ιδρύματα υπό την διττή εποπτεία – του Υπουργείου Θρησκευμάτων και της Ιεράς Συνόδου. Μετά την επιβολή της Δικτατορίας της 6^{ης} Ιανουαρίου, το 1929, καταργήθηκε το Υπουργείο Θρησκευμάτων και την εποπτεία των εκκλησιαστικών σχολών ανέλαβε το Υπουργείο Παιδείας, ενώ τα υπόλοιπα θρησκευτικά ζητήματα υπάγονταν στην αρμοδιότητα του Υπουργείου Δικαιοσύνης. Όμως, σύντομα έγινε κατανοητό ότι η διπλή αυτή εποπτεία επιβάρυνε και την κυβέρνηση και την Εκκλησία, και για τον λόγο αυτόν το 1932 οι εν λόγω σχολές πέρασαν πλήρως στην αρμοδιότητα της Ιεράς Συνόδου. Βλ. Кондић, Павле, *Цетињска богословија 1863-1945*, Цетиње: Богословија Св. Петра Цетињског, 2005, σ. 233.

³ Πρόκειται για τις ακόλουθες εκκλησιαστικές ενότητες: 1. Η Μητρόπολη Καρλοβιτών με επτά επαρχίες, 2. Η Μητρόπολη Μαυροβουνίου και Παραθαλασσίας με τρεις επαρχίες, 3. Η Αρχιεπισκοπή Βελιγραδίου με επτά επαρχίες, 4. Οι επισκοπές Δαλματίας και Καττάρου, επαρχίες της Μητρόπολης Βουκοβίνας-Δαλματίας που υπαγόταν στην Ρουμανική Εκκλησία, 5. Η Μητρόπολη Βοσνίας και Ερζεγοβίνης με τέσσερις επαρχίες που είχε εσωτερική διοικητική αυτονομία, αλλά υπαγόταν κανονικά στο Οικουμενικό Πατριαρχείο, και 6. Οι έξι επαρχίες της Νότιας Σερβίας οι οποίες υπάγονταν στην άμεση δικαιοδοσία του Οικουμενικού Πατριαρχείου. Βλ. Веселиновић, Рајко, «Уједињење покрајинских Цркава и васпостављање Српске Патријаршије», *Српска Православна Црква 1920-1970*, ό. π., σ. 13-14. Πρβλ. Αγγελόπουλος, Αθανάσιος, *Ο κόσμος τῆς Ὀρθοδοξίας: Ἡ Σερβική Ὀρθόδοξος Ἐκκλησία στό παρελθόν καί στό παρόν*, Θεσσαλονίκη: Ὑπηρεσία Δημοσιευμάτων ΑΠΘ, 1984, σ. 59-63. Ταρνανίδης, Ἰωάννης, Ἰστορία τῆς Σερβικῆς Ἐκκλησίας: πανεπιστημιακῆς παραδόσεις, Θεσσαλονίκη: Ἐκδοτικὸς οἶκος Ἀδελφῶν Κυριακίδη, 1988, σ. 105-106.

⁴ Σε μερικά από αυτά εγγράφονταν νέοι αμέσως μετά το δημοτικό σχολείο που διαρκούσε τέσσερα έτη. Σε κάποια άλλα (όπως στις Ιερατικές σχολές στο Σρέμσκι Κάρλοβτσι και στο Ζαντάρ) εισάγονταν οι απόφοιτοι πλήρους εκπαίδευσης - γυμνασίου, που διαρκούσε οκτώ χρόνια, δηλαδή επρόκειτο για τα ιδρύματα της ανώτατης εκπαίδευσης. Στα περισσότερα όμως εξ αυτών δικαίωμα εγγραφῆς είχαν όσοι φοίτησαν επιτυχῶς το κατώτερο γυμνάσιο, χρονικής διάρκειας τεσσάρων ετών και πέρασαν επιτυχῶς τις απολυτήριες εξετάσεις. Βλ. Пузовић, Предраг, «Богословско образовање Срба», ό. π., σ. 123-153.

είκοσι οκτώ μαθήματα, τα οποία διακρίνονταν σε γενικά (π. χ. Ιστορία της φιλοσοφίας, Ψυχολογία και Λογική, ξένες γλώσσες κ. ά.) και ειδικά (π. χ. Αγία Γραφή, Δογματική, Πατρολογία, Λειτουργική, Ιστορία της Εκκλησίας κ. ά.). Το σύνολο των ειδικών μαθημάτων, καθώς και το σύνολο των γενικών κινούνταν με μία απόλυτη αριθμητική ισορροπία.⁵

Το αναλυτικό πρόγραμμα του 1921, κρίνουμε ότι συντάχτηκε βιαστικά και για τον λόγο αυτόν σύντομα αποδείχτηκε ότι δεν μπορούσε να ικανοποιήσει τις ανάγκες της Εκκλησίας, οπότε επτά χρόνια αργότερα υπέστη μεταρρυθμίσεις για να καταστεί λειτουργικότερο. Έτσι η φοίτηση παρατάθηκε στα έξι χρόνια, παραλείφθηκαν κάποια μαθήματα όχι ιδιαίτερης σημασίας για την μόρφωση των κληρικών (π. χ. Κοσμογραφία), ενώ στο ωρολόγιο πρόγραμμα προστέθηκαν άλλες διδακτικές ώρες για τα ειδικά μαθήματα.⁶ Βάσει αυτού του τροποποιημένου προγράμματος λειτουργούσαν οι ιερατικές σχολές μέχρι και την έναρξη του Β΄ Παγκόσμιου πολέμου στο έδαφος της Γιουγκοσλαβίας και πιο συγκεκριμένα μέχρι τον Απρίλιο του 1941.

Το επόμενο θέμα στο οποίο στρέφουμε την προσοχή μας είναι η εσωτερική ζωή των εκκλησιαστικών σχολών. Σύμφωνα με τον *Κανονισμό για τις Ορθόδοξες Ιερατικές Σχολές* του 1921, αλλά και του 1928, κάθε τέτοιου είδους σχολή διέθετε το δικό της κοινόβιο (οικοτροφείο), στο οποίο υποχρεούνταν να παραμένουν οι μαθητές της.⁷ Η ζωή των μαθητών στο οικοτροφείο εκτυλισσόταν κατά το καθιερωμένο ημερήσιο πρόγραμμα, παρόμοια με τα μοναστήρια. Οι έξοδοι εκτός του χώρου της σχολής ήταν περιορισμένες και πραγματοποιούνταν συνήθως τις Κυριακές και τις εορτές, όταν δεν γίνονταν τα μαθήματα.⁸ Η μακροχρόνια παραμονή στο κοινόβιο συνέβαλε στην διαμόρφωση της εκκλησιαστικής πειθαρχίας στους μαθητές, ευνοούσε όμως την διάδοση διάφορων «ελκυστικών πολιτικών ιδεών» της εποχής εκείνης συμπεριλαμβανομένης και της κομμουνιστικής ιδεολογίας, γεγονός που επηρέασε σημαντικά την ζωή της Εκκλησίας κατά την επόμενη περίοδο.

Το τελευταίο μέρος στην εργασία μας αφιερώθηκε στο διδακτικό εκπαιδευτικό προσωπικό που συνέβαλε καίρια στην μόρφωση των επερχόμενων γενεών. Διαμέσου των ιερατικών σχολών της περιόδου του Μεσοπολέμου αναδείχθηκαν ως καθηγητές και σχολάρχες πολλές ενδιαφέρουσες προσωπικότητες. Χαρακτηριστική περίπτωση αποτελεί το παράδειγμα της ιερατικής σχολής του Αγίου Ιωάννου του Θεολόγου στο Bitolj, όπου συνέπεσαν να διδάσκουν στην ίδια περίοδο στις αρχές της δεκαετίας του τριάντα εξέχουσες προσωπικότητες όπως ο Επίσκοπος Νικόλαος Βελμίροβιτς, ο ιερομόναχος Ιωάννης Μαξίμοβιτς (μετέπειτα Επίσκοπος Σαγκάης), ο ιερομόναχος Ιουστίνος Πόποβιτς (και οι τρεις ανακηρύχθηκαν άγιοι) και ο αρχιμανδρίτης Κυπριανός Κέρν (μετέπειτα καθηγητής του

---

⁵ Το αναλυτικό πρόγραμμα σπουδών, καθώς και οι σχετικοί κανονισμοί καθορίστηκαν από τον Υπουργό Θρησκευμάτων κατόπιν συνεννόησης με την Ιερά Σύνοδο και δημοσιεύθηκαν στην Επίσημη Εφημερίδα του Βασιλείου των Σέρβων, Κροατών και Σλοβένων. Σύμφωνα με τον *Κανονισμό για τις Σερβικές Ορθόδοξες Ιερατικές Σχολές στο Βασίλειο των ΣΚΣ*, από τις 12 Νοεμβρίου 1921, προβλέφτηκε να ιδρυθούν και άλλες δύο ιερατικές σχολές – στο Βελιγράδι και το Ζάγκρεμπ, όμως η απόφαση αυτή δεν εφαρμόστηκε ποτέ. Βλ. *Службене новине Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца*, 91, (27/4/1922), σ. 4.

⁶ Βλ. «Κανονισμός για τις Σερβικές Ορθόδοξες ιερατικές σχολές στο Βασίλειο των Σέρβων, Κροατών και Σλοβένων», από τις 11 Ιουλίου 1928, *Службене новине Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца*, 181-LIX, (8/8/1928), σ. 725-730.

⁷ Βλ. Άρθρο 3 Παρ. 1 του *Κανονισμού* από το 1921, ό. π., σ. 4. Πρβλ. Άρθρο 3 Παρ. 1 του *Κανονισμού* από το 1928, ό. π., σ. 725.

⁸ Βλ. Άρθρο 53 των «Κανόνων οικοτροφείου για τις Σερβικές Ορθόδοξες ιερατικές σχολές», από τις 12 Νοεμβρίου 1921, *Службене новине Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца*, 39, (21/2/1922), σ. 2. Πρβλ. Άρθρο 44 των «Κανόνων οικοτροφείου για τις Σερβικές Ορθόδοξες ιερατικές σχολές», από τις 11 Ιουλίου 1928, *Службене новине Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца*, 181-LIX, (8/8/1928), σ. 738.

Θεολογικού Ινστιτούτου του Αγίου Σεργίου στο Παρίσι).⁹ Η συνεισφορά των αναφερόμενων λογίων τόσο στην θεολογική επιστήμη όσο και στο ποιμαντικό έργο της Εκκλησίας ήταν μοναδική και πολυσήμαντη. Υπάρχουν βέβαια και άλλα λαμπρά παραδείγματα που με τον δικό τους τρόπο συνέβαλαν στην αναβάθμιση της εκκλησιαστικής εκπαίδευσης.¹⁰

Κλείνοντας, θα θέλαμε να αναφερθούμε στην βιβλιογραφία η οποία άλλωστε αποτέλεσε πολύτιμο χρηστικό εργαλείο. Είναι γεγονός πως δεν υπάρχει αναλυτική μελέτη η οποία να ερευνά συνολικά τις επί μέρους πτυχές της ορθόδοξης εκκλησιαστικής εκπαίδευσης στην Γιουγκοσλαβία. Για το λόγο αυτό βασίστηκε η έρευνά μας σχεδόν εξ ολοκλήρου στις πηγές. Από τις ανέκδοτες πηγές το μεγαλύτερο όγκο του υλικού μας εντοπίσαμε στο Αρχείο της Γιουγκοσλαβίας, στις συλλογές εγγράφων του Υπουργείου Θρησκευμάτων (No. 69) και του Υπουργείου της Παιδείας (No. 66), το οποίο επέπτευε την λειτουργία των εκκλησιαστικών σχολών μετά την κατάργηση του Υπουργείου Θρησκευμάτων το 1929. Χρησιμοποιήσαμε και το Αρχείο της Ιεράς Συνόδου, όμως για την αναφερόμενη περίοδο το υλικό βρίσκεται υπό αρχειοθέτηση και καταχώρηση με αποτέλεσμα να δυσχεραίνεται το έργο της εξεύρεσης των εγγράφων που αναζητούμε. Εδώ μας βοήθησαν πολύ οι δημοσιευμένες πηγές, όπως οι ετήσιες εκθέσεις, τις οποίες την δεκαετία του τριάντα εξέδιδαν όλες οι ιερατικές σχολές. Σπουδαίο υλικό συλλέξαμε και από τις επίσημες εκκλησιαστικές και τις κρατικές εφημερίδες, όπως και από τα περιοδικά, τα οποία συγκεντρώνουν κανονισμούς και νομικές διατάξεις αλλά και πολύτιμες μαρτυρίες περί της ζωής και της δραστηριότητας των σχολών αυτών. Χρησιμοποιήσαμε δε και πολλά βοηθήματα όπως τις ειδικές επί μέρους έρευνες περί των συγκεκριμένων ιερατικών σχολών. Επίσης, μας βοήθησε σημαντικά η προσωπική μας εμπειρία, δεδομένου ότι έχουμε φοιτήσει οι ίδιοι σε τέτοιες ιερατικές σχολές και ως εκ τούτου έχουμε πλούσιες εμπειρίες γύρω από τα θέματα αυτά.

Ο σκοπός της εργασίας μας είναι να απεικονίσει το πνευματικό περιβάλλον μέσα από το οποίο αναδύονταν οι κατοπινοί ποιμένες και ιεράρχες του πιστού λαού της Ορθόδοξης Εκκλησίας της Σερβίας. Ασφαλώς ένα τέτοιο μεγάλο ζήτημα δεν μπορεί να εξαντληθεί στα όρια μιας μελέτης. Ωστόσο φιλοδοξούμε να χαράξουμε τον δρόμο ο οποίος θα ανοίξει νέους ορίζοντες στην ιστορική επιστήμη με νέες και εμπειριστατωμένες ειδικές μελέτες. Το κατά πόσο πετυχαίνουμε τον σκοπό αυτόν, είμαστε βέβαιοι πως θα το κρίνει επαρκώς το επιστημονικό κοινό.

---

⁹ Κατά το σχολικό έτος 1932-1933 ήρθε στην Ιερατική σχολή του Bitolj ο ιερομόναχος Ιουστίνος Πόποβιτς, ο οποίος νωρίτερα δίδασκε στην ιερατική σχολή του Αγίου Σάββα στο Sremski Karlovci. Ο Ιωάννης Μαξίμοβιτς και ο Κυπριανός Κέρν ήδη βρίσκονταν στο Bitolj ως καθηγητές. Ο Επίσκοπος Νικόλαος δεν δίδασκε, αλλά ως οικείος επαρχιακός Αρχιερέας συμμετείχε ενεργά στην ζωή της σχολής. Βλ. *Извештај за школску 1932/33 годину*, Битољ: Српска православна богословија у Битољу, 1933, σ. 4-11.

¹⁰ Ανάμεσα στους καθηγητές των ιερατικών σχολών κατά την εν λόγω περίοδο βρίσκονταν κατοπινοί Αρχιερείς τόσο του Πατριαρχείου Σερβίας (π. χ. ο Δαλματίας Ειρηναίος Ђорђевић, ο Τιμοκίου Αιμιλιανός Риперковић, ο Δαμπροβοσνίας Νεκτάριος Кгуљ κ.ά.) όσο και της Ρωσικής Ορθόδοξης Εκκλησίας εκτός Ρωσίας (π. χ. ο Λονδίνου Νικόλαος Каргов, ο προαναφερθείς Σαγκάης Ιωάννης Максимонић), καθώς και πολλοί μετέπειτα καθηγητές της Θεολογικής σχολής Πανεπιστημίου (π. χ. Δρ Λάζαρος Мirkонић, Δρ Душан Јакшић κ.ά.). Οι ιερατικές σχολές πράγματι υπήρξαν το κοινωνικό περιβάλλον στο οποίο ωρίμαζαν πνευματικά και διανοητικά, ασκώντας τα εκπαιδευτικά τους καθήκοντα, πολλοί επιστήμονες και ποιμένες της Ορθόδοξης Εκκλησίας. Βλ. Стаменковић В., Марић, Д., «Постанак и развој Битољске богословије», *Извештај за школску 1932/33 годину*, ó. п., σ. 40-42. Прβл. Марковић, Игнатије, *175 година Богословије Светог Саве у Београду (1836-2011)*, Београд: Богословија Светог Саве, 2011, σ. 139-146. Бован, Владимир, *Призренска богословија*, Ниш: Српска православна богословија Светог Кирила и Методија, 2007, σ. 110-157.